

рассматриваемого концепта и ее отображение в контексте когнитивной научной парадигмы.

Ключевые слова: эмотивная сема, концепт, коннотация, когнитивная лингвистика, паремия.

Taranenko O. G. Emotional semes' analysis in the structure of the concept „wisdom” (on the Ukrainian proverbs material)

In the above article we deal with connotative component analysis of concept „wisdom” in the structure of lexical meaning by means of semantic analysis using the data of the Ukrainian proverbs in the context of cognitive linguistic paradigm.

Key words: emotional seme, concept, proverb, connotation, cognitive linguistics.

М. М. Торчинський (Хмельницький)

УДК 811.116.2

ЕТИМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Етимологічне вивчення власних назв є закономірним і полягає у вивченні мовного генезису кожної назви й пошуках паралелей у споріднених мовних утвореннях. При етимологічних дослідженнях користуються методами виявлення первинних морфологічних змін складників кожної окремо обраної назви та виявлення певних тенденцій у процесі еволюції мови та її носіїв [Купач 2008: 41].

Етимологічні студії власних найменувань мають „специфічні риси, що впливають із суттєвих відмінностей ономастичної лексики, однією з ознак якої є відсутність семантики” [Железняк 1987: 9]. Звичайно, кожен пропріатив характеризується певним способом творення, який включає і твірну лексему, і власне спосіб трансформації твірної лексеми в похідну. Маючи таку інформацію, можна відносно легко з'ясувати й етимологію оніма, а це означає, що етимологічна класифікація власних назв характеризувалася би стрункністю, якби були відомі шляхи їх виникнення. Проте насправді, навіть протягом відносно нетривалого періоду зв'язок між твірним і похідним словами втрачається. Як зазначав Ю. Карпенко, причиною втрати початкового змісту назв є їхня схильність до деетимологізації, оскільки семантична одноманітність онімів не потребує підтримки від їхньої внутрішньої форми. Будучи „від народження” чимось іншим і більшим, назва швидко стає просто диференційним знаком, а вся інша супроводжуюча її інформація виявляється надлишковою й губиться [Карпенко 1972: 8 – 9], тому реконструкція лексем, які лежать в основі того чи іншого оніма, – процес надзвичайно довготривалий і копіткий.

Аналогічну думку висловлював й А. Білецький, який також виділяв основні етапи етимологічного дослідження: атрибуцію матеріалу, локалізацію, періодизацію, квантитативне (або статистичне) опрацювання, окремі спеціальні етимологічні операції (сприятливими умовами для такого дослідження ономастикону вважають його зв'язок з апелятивною лексикою, структурний характер та наявність певної кількості варіантів досліджуваного елемента), відновлення основних рис „біографії” або реконструкцію схем історії пропріативів [Белецкий 1972: 10 – 12].

Власне етимологія пропріальної одиниці може мати ономастичний і доономастичний рівні. „Етимологічна класифікація власних назв обов'язково виводить їх на доономастичний рівень, доводить до рубежу, коли загальна назва стала власною. Це єдина ланка, на якій етимологія як така може бути підключена до ономастики” [Суперанская 1973: 248]. Указана процедура можлива через те, що ономастичні елементи є „вторинними (або похідними) стосовно загальних елементів (апелятивів, або генонімів) тієї чи іншої мови” [Белецкий 1972: 10].

На нашу думку, доономастичний рівень обов'язково необхідний, коли визначається етимологія власної назви як специфічної мовної одиниці. При з'ясуванні етимології оніма як представника окремого розряду онімії, можливо, слід визначити лише його найближчу етимологію, навіть якщо вона пов'язана не з апелятивом, а з іншою власною назвою [Торчинський 2008: 290].

Історія ономастичних систематизацій свідчить, що окремих етимологічних студій власних назв раніше практично не існувало, а у структурі інших типологій з'ясування походження пропріальних одиниць було не зовсім точним і недостатньо повним, оскільки не завжди можна було дізнатися про історію виникнення оніма, його етимологію й навіть мову, до якої він належить. Численні переходи власних назв з однієї мови в іншу й відповідна адаптація назв у мовах різних груп значно видозмінили їхнє первісне обличчя і пристосували до ономастичної системи тієї території, де онім функціонує [Суперанская 1973: 159].

Названі проблеми і складнощі не сприяли поширенню етимологічних структур в ономастичних словниках. Так, В. Німчук виділяє два такі різновиди онімів: псевдоправильні (надправильні, гіперичні) форми власних назв та псевдозближені імена [Німчук 1966: 29, 41].

У загальнослов'янському словнику ономастичних термінів наявна лише одна словникова стаття про „реконструйовану назву”: це „власна назва, зникла з мови або значно перекинена у результаті випадковостей чи мовних перетворень і відновлена дослідником у її первісній формі” [ОСТСО 1983: 224].

Досить детально етимологічну структуру ономастикону характеризує Н. Подольська, передусім пропонує визначення етимології,

етимологізації та етимону; звертає також увагу на деетимологізацію та десемантизацію (водночас слід застерегти від включення до цієї групи термінів на кшталт „деетнонімізація”, „детопонімізація” і подібних, оскільки мова там іде не про виникнення таких власних назв, а про перехід їх в інші класи онімів або апелятивів); певне відношення до проблеми мають і терміни „етимологічний словник”, „етимологічний метод”, „метод реконструкції” та „реконструйована назва” [Подольская 1988: 53 – 56, 81, 115, 151 – 153].

Структурування онімного простору на основі власне етимологічного принципу стосується лише статей „прозора етимологія”, „хибна етимологія” та „народна етимологія”, а також певною мірою „назва-характеристика” з варіантами „ім’я, яке „говорить”, „значаща” назва”, „прізвище, яке „говорить”, „антропонім, який „говорить”, „топонім, який „говорить” [Подольская 1988: 109, 152].

Таким чином, засвідчено недостатнє опрацювання принципів етимологічної класифікації власних назв і відповідно – структурування онімного простору української мови на їхній основі. На нашу думку, для виконання такого завдання потрібно звертати увагу на можливість / неможливість етимологізування оніма, а також на наявність певних різновидів етимологій. На цих принципах можна кваліфікувати групи власних назв із відомою, невідомою та гіпотетичною етимологією, а також відзначити прозору, непрозору, хибну та народну етимології. Для архаїчних і давніх онімів бажаним є визначення етимона [Торчинський 2008: 293].

Перша градація онімів ґрунтується на можливості / неможливості визначення їхнього походження.

До назв із відомою етимологією (яку легко простежити або відшукати в процесі лінгвістичних студій), належить більша частина українського ономастикону.

Відому етимологію мають антропоніми (прізвище *Василук*), зооніми (кінонім *Рябко*), міфоніми (міфозоонім *Сірий Вовк*), топоніми (батіонім *Маріанська западина*), космоніми (зодіонім *Терези*), прагматоніми (коньяк *„Асканія”*), ергоніми (*ФК „Шахтар”*), ідеоніми (поема *„Катерина”*).

Окремо слід виділити поетоніми, з-поміж яких до назв із відомою етимологією відносимо передусім секундарні й терціалні власні назви, тобто запозичені авторами або з реального життя, або з інших творів [Белей 1996: 62, 66], напр., антропонім *Корнілов*, топонім *Новоросійськ* [Немировская 2005: 187 – 188], а також первинні назви-характеристики, напр., топопоетонім *М. Лескова Твердиземне море* та артіфрагментопоетонім *Аполлон піввіддерський* [Мудрова 2005: 184].

Аналогічна ситуація й з артіфрагментонімами, абсолютна більшість яких має відоме походження (напр., у фільмі В. Бортка *„Тарас Бульба”* – фільмоантропоніми *Тарас Бульба, Андрій, Остап, козак Шило* тощо).

Характеристичні найменування (а це в основному імена й прізвища персонажів, які стають елементом їхньої характеристики) виникають завдяки наявності асоціацій із колишнім апелятивним значенням назви [Реформатский 1967: 67]. Часто власне характеристичний зміст антропоніма „переміщувався” з гумористичним (комічним), особливо в сатиричних творах (напр., чеховські прізвища *Запойкін*, *Єхидов*, а у ХХ ст. – *Шкафолубов*, *Октябрюхов* (В. Маяковський) [Карпенко 1970: 30, 33 – 35]). М. Карпенко такі найменування літературних персонажів розділяє на прямо та опосередковано характеристичні [Там само: 21], проте практично розрізнити ці дві групи власних назв досить складно.

До назв із невідомою етимологією (коли немає навіть якихось більш-менш правдоподібних варіантів) належать окремі оніми передусім із таких онімних полів, як вітоніми й топоніми, а також найменування, мотив виникнення яких пов’язаний з оказіональними ситуаціями та обставинами, і назви, форма яких протягом часу їх існування з різних причин була перекручена до невпізнанності.

Невідому етимологію можуть мати: антропоніми (етнонім *обр*), зооніми (кінонім *Ресора*), міфоніми (теонім *Венера*), територіоніми (суверенонім *Андорра*), ойконіми (село *Бездочка* на Хмельниччині), ороніми (гора *Шкодер*), гідроніми (потамонім *Ворскла*), окремі прагматоніми, ідеоніми й ергоніми (напр., кінофільмонім „*Аватар*” – фільм Дж. Х. Кура).

Гіпотетичну етимологію мають окремі найменування, в основі створення яких теж перебувають ситуації чи обставини, нетрадиційні, незвичайні в зіставленні з основною кількістю власних назв певного розряду, однак таку етимологію все-таки можна вважати реальною за певних умов.

Гіпотетична етимологія засвідчена насамперед в таких пропріативів, як антропоніми (ім’я *Графіна*), міфоніми (теонім *Перун*), територіоніми (натуралонім *Сибір*), ойконіми (м. *Кілія*), ороніми (*Джомолунгма*), гідроніми (*Святий*), космоніми (*Місяць*), окремі прагматоніми, ідеоніми та ергоніми (напр., кінофільмонім „*Міф*”, альбомонім *Ані Лорак „15”*).

Друга градація передбачає поділ власних назв на дві групи на основі певної „зрозумілості” їхньої сутності (проте додатково можуть бути кваліфіковані й пропріативи з хибною та народною етимологіями).

До назв із прозорою етимологією (тобто зі зрозумілою внутрішньою формою) належать окремі групи вітонімів, топонімів і космонімів (при цьому слід зазначити, що рівень „прозорості” значною мірою визначається індивідуальними особливостями користувачів власних назв і передусім залежить від освіти, професії, захоплень тощо), а також абсолютна більшість прагматонімів, ідеонімів та ергонімів. Так, прозору етимологію мають: антропоніми (прізвисько *Гладкий*), зооніми (корова *Сивуля*), міфоніми (*Світлобог*), топоніми (*Індійський океан*),

космоніми (констелонім *Риб*), прагматоніми (фірмовий поїзд „*Карпати*”), ідеоніми (*Зелені свята*), ергоніми (пресулатонім *Адміністрація Президента України*).

До назв із непрозорою, затемненою етимологією (тобто із незрозумілою внутрішньою формою) належить значна частина вітонімів, топонімів та космонімів (обсяг такого сектора знову ж таки визначають освітньо-професійним рівнем мовців), а також окремі прагматоніми, ідеоніми та ергоніми. Це антропоніми (ім'я іншомовного походження *Артем*), зооніми (пес *Дрексі*), міфоніми (теонім *Зевс*), топоніми (оронім *Говерла*), космоніми (астронім *Антарес*), прагматоніми (дзвін „*Полілей*”), ідеоніми (телепередача „*Картама потата*”), ергоніми (фірма „*Торі*”).

Різновидами вказаної групи власних назв є оніми з народною етимологією (тлумачення незрозумілих назв на основі смислових асоціацій, що виникають через звукову подібність між власною й загальною назвами та супроводжуються зміною звукового вигляду назви та її словотвірної структури [див.: Подольская 1988: 152]) та хибною (неправильне тлумачення походження онімів).

Народну етимологію можуть мати передусім антропоніми (етнонім *німець*), топоніми (гідронім *Єнісей* – нар. етимологія *Єлисей*), космоніми (констелонім *Близнята*), прагматоніми (комерціонім „*Океан*” – нар. етимологія „*Окаян*”) [Подольская 1988: 106, 152].

Детально охарактеризовано народну етимологію в однойменному посібнику, де вказано, що „ніде народна етимологія не отримала такого широкого поширення, як у тлумаченні власних назв ... Намагання пояснити незрозумілі назви часто призводило до появи безглузвих „етимологій” і навіть цілих легенд, які часто „підкріплювалися” посиланням на дійсно історичні факти” [Етимологія 2005: 88].

З'ясування походження власних назв є досить поширеним явищем і в художній літературі. „Найчастіше в центрі таких поетичних етимологій, які здебільшого не збігаються з науковою, а близькі до так званої „народної етимології”, стоять топоніми” [Хлистун 2006: 100]: *Дівички он, де діви в хороводі пливли... Придумав назву, певно, дівич, – в його очах дівчата гордопишні – себто: діви ... Стовп'яги он... ступай за стовп Яги – от і Стовп'яги. Чи, мо', козак Стовп'яга то, міцний, як стовп, поставив першу хату понад ярм ...* (В. Коломієць). „Етимологізація антропонімів у поетичних творах рідша, зате має не тільки більшу глибину експресії поетичних узагальнень, а й ширше коло художніх завдань, поставлених автором” [Хлистун 2006: 102]. Це стосується й особових імен: ... я – *Жадан!* Я виростаю з порошу дідів, які століттями *жадали* (Ю. Завгородній), і прізвищ: *А жаль – не втямить більше й Бондарчук: Ой бондаре, бондаріку, набий мені бочку* (В. Базилевський).

Впливом народної етимології зумовлена зміна звукового складу більшості запозичених власних особових імен: *Агафон* → *Гапон*,

Ігнатій → *Гнат*, *Костянтин* → *Кость*, *Лаврентій* → *Лаврін*, *Лука* → *Лукіліан* [Скрипник 1996], а також окремих зоонімів (пес *Джувльбарс* → *Барсик*).

Хибна етимологія передусім зафіксована в антропоніміці (особова назва *Віль* – від *Вільгельм*; насправді – скор. від *Володимир Ілліч Ленін*; *Маркел* – від *Марко*; насправді – від імені бога війни *Марса* (букв.: войовничий) [Там само: 47, 75]; етнонім *ібери* – „це перекручене слово *упери*, оскільки вони за своїм географічним положенням з усіх сторін уперті морями”. О. Пономарів вважає ці приклади зразками народної етимології [Пономарів 1992: 119]; на нашу думку, такі пояснення, зроблені на академічному рівні В. Тредіаковським, є типовим зразком хибної етимології, хоча й спричиненої тогочасним рівнем розвитку лінгвістики) і топоніміці (хоронім *Британія* – „це зіпсоване *Братанія*” [Там само]; гідронім *Киргус*, сквалентіонім *Устюрт* [Подольская 1988: 152], ойконім *Цвіклівці* – від флоролексеми „цвікла” [Бабишин 1962: 46] замість ОН *Цвікло*) тощо.

Таким чином, структурування ономастикону за етимологічними особливостями власних назв передбачає розрізнення онімів із відомою, невідомою та гіпотетичною етимологіями. Окремо виділяють пропріальні одиниці з прозорою, непрозорою, хибною та народною етимологіями. Указані атрибути мають стати невід’ємним складником комплексної характеристики власних назв.

У перспективі передбачаємо більш детальну характеристику й інших особливостей онімів, пов’язаних з їх творенням.

Література

Бабишин 1962 – Бабишин С. Д. Топоніміка в школі : на матеріалах Хмельницької області / С. Д. Бабишин. – К. : Рад. шк., 1962. – 122 с.; **Белей 1996** – Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII – XX ст. : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Белей Любомир Омелянович. – Ужгород, 1996. – 394 с.; **Белецкий 1972** – Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания: ономастика / А. А. Белецкий. – К. : Изд-во КГУ, 1972. – 227 с.; **Етимологія 2005** – Етимологія української мови / за ред. О. І. Потапенка. – К. : Мілленіум, 2005. – 205 с.; **Железняк 1987** – Железняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Побережжя / І. М. Железняк. – К. : Наук. думка, 1987. – 204 с.; **Карпенко 1970** – Карпенко М. В. Русская антропонимика : конспект лекций спецкурса / М. В. Карпенко. – Одесса : Изд-во Одесс. ун-та, 1970. – 41 с.; **Карпенко, 1972** – Карпенко Ю. А. Топонимическая реконструкция географии и географическая реконструкция топонимии / Ю. А. Карпенко // XI Congress international des sciences onomastiques: Résumés des communications. – Sofia, 1972. – S. 1 – 12; **Купач 2008** – Купач Т. Г. Методика географо-топонімічного аналізу території України (на прикладі ойконімів) : дис. ... канд. геогр.

наук : 11.00.11 / Купач Тетяна Григорівна. – К., 2008. – 193 с.; **Мудрова 2005** – Мудрова Н. В. К вопросу о создании комического эффекта в художественном произведении (на материале поэтонимии Н. С. Лескова // Традиційне і нове у вивченні власних імен : тези доп. конф. – Горлівка : ГДПШМ, 2005. – С. 183 – 186; **Немировская 2005** – Немировская А. Ф. Ономастические приёмы художественного письма в эпосе М. А. Шолохова „Тихий Дон” // Традиційне і нове у вивченні власних імен : тези доп. конф. – Горлівка : ГДПШМ, 2005. – С. 187 – 189; **Німчук 1966** – Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) / В. В. Німчук // Повідомлення УОК. – К. : Наук. думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24 – 43; **ОТСО 1983** – Основная система и терминология славянской ономастики (Основна систем й терминологија на словенската ономастика). – Скопье, 1983. – 414 с.; **Подольская 1988** – Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.; **Пономарів 1992** – Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1992. – 247 с.; **Реформатский 1967** – Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М. : Просвещение, 1967. – 544 с.; **Скрипник 1996** – Скрипник Л. Г. Власні імена людей : слов.-довід. / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – К. : Наук. думка, 1996. – 335 с.; **Суперанская 1973** – Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.; **Торчинський 2008** – Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.; **Хлистун 2006** – Хлистун І. В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Хлистун Ірина Валентинівна. – К., 2006. – 236 с.

Торчинський М. М. Етимологічні особливості власних назв

У статті охарактеризовано етимологічні особливості власних назв. На основі вказаних ознак розрізняємо оніми з відомою, невідомою та гіпотетичною етимологією. Окремо виділено власні назви із прозорою, непрозорою та народною етимологією. Зазначено, що для давніх найменувань бажаним є встановлення етимона. Такі ознаки повинні стати невід’ємним складником комплексної характеристики власних назв.

Ключові слова: етимологічні особливості онімів; відома, невідома і гіпотетична етимологія; прозора, непрозора та народна етимологія.

Торчинский М. М. Этимологические особенности имен собственных

В статье характеризуются этимологические особенности имен собственных. На основе указанных признаков различаются онимы с

известной, неизвестной и гипотетической этимологией. Особо выделяются имена собственные с прозрачной, непрозрачной и народной этимологией. Отмечено, что для давних наименований желательно установление этимона. Такие признаки должны стать неотъемлемой составляющей частью комплексной характеристики имен собственных.

Ключевые слова: этимологические особенности онимов; известная, неизвестная и гипотетическая этимология; прозрачная, непрозрачная и народная этимология.

Torchyns'kyi M. M. Etymologic features of the names own

The etymologic features of the names own are characterized in the article. On the basis of the indicated signs onyms differentiate with the unknown and hypothetical etymology known. The names own are separately selected with transparent, opaque and folk etymology. It is marked that the old names desired is establishment of etymon. Such signs must become inalienable making part of complex description of the names own.

Key words: etymologic features onyms; with, unknown and hypothetical etymology; transparent, opaque and hypothetical etymology.